

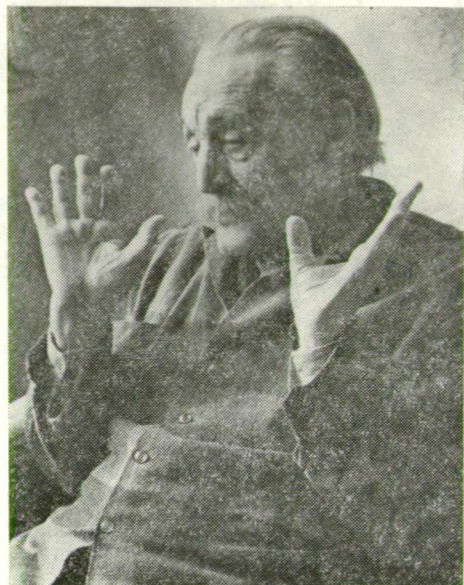
Köszöntjük a 90 éves Kós Károlyt!

CZINE MIHÁLY

Hűség és szolgálat

*Falak omolhatnak
kövek is váshatnak
magaslik, nem porlad
a megtartó példa.
Barázdált orcádról
az idő aláfoly,
mint az olvadó hó
a vén Maguráról.*

(Kányádi Sándor:
Kós Károly arcképe alá)

Kós Károly 90 éves.

Már régóta szimbólum: a hűség és szolgálat szimbóluma.

Megélt 90 esztendejében országok, trónok omoltak, földrengések és csillaghullások voltak — ő hű maradt ifjú álmiaihoz. Épített, mindig épített: kőből, vonalból, betűből; épített otthont az embernek, otthont a léleknek. Építette az új Déva várat, erejét, szívét, idegzetét rakva a mindig omlással fenyegető falakba. Írt regényt és drámát, épített házat és iskolát, szervezett könyvkiadót, és szerkesztett folyóiratot. A kő, a tus, a szó: minden engedelmeskedett akarátának. Mindenre szüksége volt, hogy kitöltsön valami irt, hogy megtartson valamit, hogy ráébresszen az otthon-építés és megmaradás kötelességére. Áldozatosabban senki sem szolgálhatta népét. Az életútján végigtekintőnek Gorkij-novella hőse villan az emlékezetébe: kitépte szívét, hogy utat mutathasson a setében botorkálóknak. Építész, író, grafikus, szervező, szerkesztő; élete is csodálatos alkotás. Hatalmas életművét felmérni csak tanulmányok sorában lehetne. Kilencvenedik születésnapján az életépítő Kós Károlyról szeretnénk szólni, a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom munkásáról.

AZ ÉPÍTÉSZ INDULÁSA

Nem írónak készült. Mikor Bartók Béla és Kodály Zoltán régi századok elvesztettnek hitt dallamait keresték, hogy felépíthessék majd rájuk a magyar zene zengő tornyát, s Móricz Zsigmond népköltést gyűjtött, hogy a népköltészet Ariadné-fonalán eljuthasson a népsors felismeréséig és realista megírásához, Kós Károly, a kolozsvári református kollégium egykori diákja Erdély építészeti múltját, népének máig élő építészellenét és sajátos látásmódját nyomozta. Azzal a meggyőződéssel, hogy az útját kereső magyar architektúrának ez lehet a fundamentuma.

Ritka fényes tehetség volt, első építész-tervező munkája már egyetemista korában megjelent a *Művészetben*. 25 esztendő, mikor önálló építési irodát nyit. 26, mikor Obudán a református parókiát építi (Zrumeczky Edével) és Zebegényben a templomot (Jánszky Bélával). Ugyanebben az évben a budapesti Állatkert pavilon-csoportjainak a felépítésére kap megbízást (szintén Zrumeczky Edével), s munkáslakóházakat épít Marosvásárhelyen. A következő évben iskolakomplexumot a Városmajorban, s reá bízzák a kispesti munkás- és tisztviselőtelep központjának a kialakítását. 28 esztendő, mikor a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot tervezi és építi.

Nyugtázzák minden munkáját: épületeinek a környezetbe illesztését, alkotó fantáziáját, belső téralakítását, a terepadta lehetőségek festői kibontását s a táj és a történelem adottságaival való számolást. Még a visszanezölők is elismerik: a kortársak közül a legszelebb skálán, a leggazdagabban egyesítette a sík és plasztikus művészet különböző ágait.

Bármihez kezdett, remeket alkotott. Tünneményesen szép építészeti pályát ígértek az első esztendők. Ott állt a jövődő kapujában. Akár abban is biztos lehetett volna, hogy a század legnagyobb építészeti között fogják számon tartani.

S az ifjú művészen a tehetség s a felkészültség teljességét konok elszántság tetőzte. Első keresetéből kertet vett, s nyaralót épített rá magának. Sztánán, Budapest és Brassó között félúton, hogy ott zavartalanul dolgozhasson tervein. Aki azt a házat — a Varjúvárat — építette: elszánta, hogy csak a művészetnek él. Dolgozott nyáron-télen, minden időben. Szép, jó munkái voltak folyamatban, két esztendőre szóló ösztöndíja déli és keleti országokba, két-három esztendőre szóló megbízásai és egy életre szóló kilátásai.

S akkor jött a háború. Felrobbantotta a terveit. Még néhány templomot, lakóházat épített, de nagyobb megbízást nem kapott már soha. Nem volt tovább. Az építész sorsa elvégeztetett. A történelem fordulása kiverte kezéből a körzöt. Ezért maradt a 28 éves korában felépített Székely Nemzeti Múzeum a legnagyobb alkotása.

Építészeti pályája akkor fejeződött be, mikor a legtöbben csak kezdik. Mert a háborúnak vége lett ugyan, de ő már Erdélyben élt, s kisebbségi, radikális magyarként és tőkés bojár Romániában nem kapott — nem is várhatott — jelentékenyebb megbízásokat. Csak a sorstestvérek, a dolgozó magyar és román kisemberek fordultak hozzá, nekik épített egyszerű, szerény otthonokat, s hajlékokat a kultúrának és a hitnek, iskolákat és templomokat, szegényes anyagi lehetőségek, primitív kivitelei adottságok között. Építészeti lehetőségei a második világháború után sem lettek igazán kedvezőek: a kor egyik legnagyobb építőművésze kicsi templomok, parókiák és művelődési házak tervezésén kívül inkább csak juhistaálló és sertésfiaztató építésére kapott megbízást. Szomorú tény: a cím szerint ismert 120 tervezéséből csak 60 épült meg. Minden második.

Az az irányzat, amit kezdeményezett, nem teljesedhetett ki. Az első világháború után a népi alapról indult stílusirányzat háttérbe szorult, az egykori indítók elhaltak, eltévélyedtek vagy behódoltak, a hitéhez leghűségesebb pedig — a legnagyobb tehetség — egyedülvalóságában, lehetetlen körülmények között sorvadozott. Kicsi vigasz, kicsi elégtétel, hogy az irányt, melyen a század elején fiataloként elindultak, sok kerülgetés és tévelygés után ma a szocialista építészeti helyes és követendő stílustörekvésnek nyilvánítja. S az is, hogy az újabb szakirodalom kezdettől az organikusnak nevezett építészeti egyik legjelentősebb művelőjének mondja Kós Károlyt. Ennek az irányzatnak az észak-amerikai mesterét, Frank Lloyd Wrightot a modern építészeti legnagyobb úttörői között méltatják az építészettörténetek.

Kós Károly egyéni tragédiája — építészpályájának korai megszakadása — a magyar építőművészet súlyos vesztesége: az építőművészet Tündérméltját és Psalmus Hungaricusát talán ő építhette volna meg.

Másra szemelte ki a sors: egy kisebbségbe hulló népcsoport életre ösztönzésére. Hogy az erdélyi magyarság fölé emelje a hit boltozatát. Az építőművészet — a magyar és az egyetemese — nagyot veszített, a Romániához kapcsolt erdélyi magyarság

felbecsülhetetlenül nagyot nyert a kisebbségi sorsot vállaló Kós Károllyal. Ösztönző, életre hívó alkotót. A humánumért, az életért való küzdelmek fáklyavivőjét.

BEOMLOTT TÁRNÁK

A fiatal művész családja körében akarta megünnepelni, mint mindig, 1918-ban is a szeretet ünnepét. December 24-én indult Sztánára. Az utolsó vonattal, amely még sorompók nélkül vélt Kolozsvárra érni. Már csak Csucsáig futhatott a szerelvény: épp akkor ért oda, az ideiglenesen megvont demarkációs vonalig, a királyi román hadsereg. Aznap, karácsony vigíliáján vonultak be Kolozsvárra is, s járták Mátyás király szobra körül a órát. Aznap jelent meg a *Keleti Ujság* első száma is, csüggeteg vezércikkével: „Fehér zászlóval állunk előtted ismeretlen végzet.”

A szerelvény nem ment tovább, de Kós Károly igen. Pedig sejthette: a félelmetesnek ígérkező jövőben Sztánán aligha lesz építési lehetősége. A román hatalom aligha fogja a magyar építő stílust különösebben pártfogolni. S Sztána kicsi falu, nincs ott semmije, csak a nyaralónak épített ház, s benne a felesége és immár három gyermeke.

Még lett volna visszaút: zsebében volt a tanári kinevezése az Iparművészeti Főiskola építészeti tanszékére. Még választhatott: a szép és biztos professzori egzisztencia és a bizonytalan kisebbségi sors között, Budapest és Sztána között. Pest az építészeti munka folytatását, fényes jövő sikereket ígért, Sztána az erdélyi magyarság ismeretlen jövő sorsában való osztozást jelentette. Még mehetett volna vissza. Nagy belső tusakodások után végül is csak a levelét küldte Gróh Istvánnak, az Iparművészeti Főiskola akkori igazgatójának: „...hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz rám, mint Budapesten.” Úgy érezte: ez a vállalt föld a hazája. Itt kell oszlatnia a ködöt és törnie az ugart.

Vége az eddigi életének. Az építészjövőnek. Mindent, de mindent előről kell kezdenie. Kettős a feladat: magának életlehetőséget kell teremteni, passzivitásba ájult népét pedig munkára serkenteni. A maga dolgát könnyebben rendezte: nyomdai-grafikai munkákat vállalt, címlapokat, plakátokat, hirdetéseket rajzolt, szövegeket illusztrált és metszett linóleumba. S próbálta termővé tenni a kőves hegyoldalt. Sokféle mesterségével az alkalmi munkákból is lehetett élni valahogy.

De az erdélyi magyarság helyzete akkor csakugyan kétségbeejtő volt. Úgy érezték, hogy az óra éjfélét ütött. A posztokat feladva nézték a vizek folyását, s azok irányán maguk is indultak, ki Erdélyországból. Mintegy kétszázezren repatriáltak; mentek el vagonlakóknak. A maradók kifosztottan, az újulás hite nélkül, az elvégeztetett fájdalommal kushadoztak. Megszűnt, elköltözött a magyar egyetem, nem volt lap, nem volt folyóirat, nem voltak kiadók. Csak beomlott tárnák. Némaság. A tehetetlenség letargiájába ájult lelkek. S a várakozó halál.

KIÁLTÓ SZÓ

S akkor megszólalt valaki; kiáltó szóval, hegyeket mozgató hittel. Izgatott, perelt: azért, mert az országhatárok megváltoztak, az életnek tovább kell menni. Tenni kell, cselekedni kell, mert a passzivitás — halál. A tényeket, az impériumváltozást tudomásul kell venni. „Az ítélet végrehajthatott. Az álmodozásnak vége és vége a sírásnak is... Kétmillió magyarra, mint a fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat... Azt fogják kérni, azért fognak harcolni és szenvedni és azt végül is kivívni maguknak a szász és román erdélyi nemzettestvéreink is. Élni fog... Erdély, mert geográfiai egység és történelmi szükség... A rohanó idő harsogja füledbe: elég a passzivitásból.”

Illúziók is színezik ezt a kiáltványt. Alapvető gondolata azonban történelmi felismerés: Erdély magyarságának Erdélyben kell a magyarságukat és életlehetőségüket megkeresni. Építeni kell, szervezkedni a munkára.

Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal együtt fogalmazta Kós Károly a *Kiáltó Szót*. Ő maga nem volt politikus, politikai ambíciói sem voltak soha. Az építészetnek és a grafikának volt a munkása; az is kívánt maradni. De ha mások nem vállalták a kiáltást, a sors végzéséből maga szólalt meg: maga vállalta az útkeresést. A romok közül, a félelmetes sötétségből az élet világosságára. S így lett annyi próbált, igaz ember között talán legnagyobb hőse a nehéz esztendőeknek. Nélküle másként, lassabban és kevesebb eredménnyel alakult volna az erdélyi magyarság irodalma és művelődése.

TRANSZILVÁN ÁLOM

A *Kiáltó Szó* építész szerzője Erdélyt az együttélő, egymást értő, egymás színeivel gazdagodó autonóm népek autonóm hazájának álmodta. Az erdélyi népeket a demokrácia jegyében látta összefogózóknak. A nagy történelmi kataklizma után, a szétszóródás után egy Bethlen Gábor sem álmodhatott volna zengőbbet. Másokban is élt ez az álom, de senki sem küzdött a megvalósításáért olyan következetesen, lélegzetfogytaig, mint Kós Károly. A legkülönbözőbb területeken és módokon, ahogy lehetett. A lehetőségek nagyon körülhatároltak voltak. Bethlen szomorú igazságát naponta kellett tapasztalnia: „...nem lehet olyan álmot álmodni, amelyet akar, csak amit lehet. Nem is csak amit lehet: de amit kell...”

A *Kiáltó Szót* a transzilvánizmus első világháború utáni dokumentumaként szokták emlegetni, Kós Károlyt pedig a transzilvánizmus atyjaként. Okkal; noha Kós Károly szerint a transzilvánizmus megnyilvánult már az 1437-es kápolnai kötésben, a három erdélyi nemzet első összefogásában. A fejedelemség idején — szerinte — tudatosult, s azóta mindig újraéledt, ha Erdély felett beborult az ég. Trianon után is így ébredt újra, s lett tudatosan vallott és vállalt erőteljesítő a léleképítés munkájában.

Az első világháború utáni transzilvánizmusban csakugyan a megrendült lélek keresett fogódzót: Erdély a hazája, s otthon élhet benne, függetlenül a főhatalom változásaitól. Ehhez a hithez keresték támasztásul a múltat a tordai országgyűlésig (1545), sőt a kápolnai kötésig (1437) visszanyúlva, még Erdély hegy- és vízrajzában is igazolást véltek. Kezdetben az erdélyi magyar liberális kispolgárság és a demokratikus hajlamú értelmiség ideológiájaként formálódott a transzilvánizmus, első képviselői írók, művészek voltak, akik Adyval vallották a „magyar, oláh és szláv bánat” rokonságát.

A három nép — magyar, román, szász — építő együttélésének vágyát Kós Károly fogalmazta legteljesebben. „Ezer esztendő alatt — vallotta — Erdély földjén megtörténik a gyönyörű csoda, hogy három nép és három kultúra él egymás mellett, illetve egymás között, hogy mindhárom megőrzi — mert megőrizheti — a maga különvaló egyéniségét, de amellet közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is veszen fel.” „A história szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben, akik ezt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, mikor népei egy akarással vállalták a külön erdélyi sorsot, s építették azt külön erdélyi eszükkel... De amely nép valaha is elejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban és el fog esni a jövőben is menthetetlenül.”

Kós Károly Erdély-hitének alapvető gondolatait idéztük. Elgondolását, mint az egész transzilván eszmekört sokszor bírálták, sőt támadták jobbról is, balról is — jobbról a magyarság elárlásával, balról a magyar szupremácia hirdetésével is megvádolta a süket értetlenség —, Kós Károly azonban hűséges maradt hitéhez. „A mi számunkra a transzilvánizmus — írta a harmincas évek fiataljaival vitatkozva — bizony nem előre kitalált jelszó, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenek felett szilárd, megingathatatlan hit. Hiite annak, hogy a mi hazánk Erdély.”

Ha valakinek, neki igazán Erdély volt az a talaj, amelybe élete gyökérszálaival belekapaszkodott. Erdély földjén állva kereste az élet egyetemesebb tartalmait, s vállalkozott újra meg újra, lehetetlen körülmények között, az álmai megvalósítására.

S bármilyen sok kőd van még ma is a sokféleképpen színeződött transzilvánizmus körül, vitathatatlan, hogy egy reálisabb Erdély-szemlélet kialakulásának a kezdetét jelentette. Már az együttélés ténye és történelmi előzményeinek a felismerése is a felfedezés erejével hatott; a nacionalista hatalmi szempontok elutasítását jelentette. A Vásárhelyi Találkozóhoz, a magyar—román együttműködés vállalásához innen is vezet egy szál.

MAGYAR NÉPPÁRT

A *Kiáltó Szó* 1921. január 24-én jelent meg. Kevés példányban, csonkán, cenzúrázva, s 24 órán belül megvonták tőle a bolti árusítás és a postai szállítás jogát is. Kevés helyre jutott el, de nagyon sokfelől támadták. Szerzőit gyanúsították, rágalmazták; nemzetárulónak kiáltották. Kós Károly nem nyugodott bele az ilyen minősítésbe és a józan kezdemény kudarcába: a népet kérdezte meg. Pártalapításra szánta magát.

A külső bizalmatlanság és a belső ellenségesség légkörében szándéka inkább lázalomnak tűnt. De nem visszakozott: vállalkozását a kalotaszegi magyarságra alapozta. Hetekig járta Kalotaszeg falvait, hosszában Magyarókerekétől Gyaluig, Szucsáktól Hunyadig s keresztül is Középloktól Gyermónostorig. Mégpedig gyalog. Nemcsak azért, hogy a szigurancától nyugta legyen. Két kis tehénkéje volt akkoriban; szekeres fogadására nem is gondolhatott.

A párt ellenben meglett. Ami lehetetlennek látszott: megvalósult. 1921. június 15-én Bánffyhunyd piacterén Kalotaszeg népe megalakította az Erdélyi Néppártot, ahogy később nevezték: a Magyar Néppártot. Radikálisan demokrata pártként. Ez volt a romániai magyarság első politikai szervezete. Vállalták a román állampolgári kötelezettséget, és gyakorolni kívánták törvényes jogaikat.

Ez volt az első politikai párt, amit magyar író kezdeményezett. Talán mondani is felesleges: nem politikai ambícióból. Nem volt pártalapítási szünetedélye; a romániai magyarság létérdekeit kívánta szolgálni. Tisztségekre nem vágyott; a megalakult párt vezető posztjaira megfelelő embereket ültetett. A kalotaszegi elnöki tisztre pl. Albert Lajos hunyadi ügyvédet.

VASÁRNAP

S maga máris újabb vállalkozásba kezdett: egy képes hetilapot indított: *Vasárnap* címmel. Mert szükség volt arra is, egy népújságra, amely ébreszti, táplálja a demokratikus politikai érdeklődést. A lapocskát maga rajzolja, szerkeszti, részben írja, ügyeli a nyomdát, nyakán van az adminisztráció és a levelezés. Keresi az írókat — mert „az erdélyi írásoknak nagy híján” vannak — s az olvasókat is, akiknek küldhetné a *Vasárnapot*. Milyen hősies vállalkozás volt ez is: pénz nélkül lapot indítani, olvasókat nevelni, értékeket felfedezni, bátorítani, az ismeretlenségből előhozni.

S győzte erővel. 1922 nyarán a *Vasárnap* már bevételeiből tudta fedezni a kiadásait. Átadja hát Szentimrei Jenőnek, a szatmári laptól kitett, kenyér nélkül maradt radikális barátának: szerkessze ő tovább. Most már valahogy élhet is belőle.

SZTÁNAI OFFICINA

Szabadulva a közvetlen politikai frontszolgálatból, „tartalékba” vonul: eredeti szakmájához közelebbi területen szolgálja népe ügyét. Most már kerülnek kisebb építési feladatok: 1922-ben a magyarbikali református templomot restaurálja, s el-

készíti a kolozsmonostori kálvária templom haranglábterveit. Sikerül szereznie egy ócska nyomdagépet is — Gutenberg sajtójára emlékeztetőt —, s az év második felében linóleummetszeteket készít. A következő évben meg is jelenteti, az *Erdély köveiben* (1923). A könyvet maga írja, rajzolja, nyomja, maga is köti, összesen 200 példányban. Ugyancsak 1923-ban újra kiadja ifjúkori grafikus fogantatású művét, az *Atila királról Éneket*. 400 példányban. A következő esztendőben (1924) pedig a *Kaláka Kalendáriumot* jelenteti meg, az 1925-ös esztendőre, 19 linóleummetszetű illusztrációval.

Ez a három könyv került ki a sztánai műhelyből: maga szedte, nyomtatta, kötötte mind a hármát; a hozzávaló papírt nyomdász barátai „suvasztották”. A könyvművészt és betűíró művészt most ismerhették meg a kortársak. Morrisra gondolhattak az olvasók, az szerzett nyomtatógépet, metszett linóleumdúccokat és nyomtatott könyveket. De gondolhattak volna Szenczi Molnár Albertre és Tótfalusi Kis Miklósrá, a magyar elődökre is. A sztánai kis officinának — igaz a Debreczeni Lászlónak — külön helye van az erdélyi könyvcsinálás történetében.

De nemcsak szép könyveket állított elő Kós Károly, a szép könyvekben továbbvitte a maga nagy elgondolásait: grafikában, rajzban, irodalomban „bűjtatva” folytatta a harcát. Újra kiadott balladaskönyve — az *Atila királról Ének* — kézről kézre járt a szerkesztőségekben. Ahogy Kacsó Sándor írja: „Verssoraival, linómet-szeteivel, de még betűtípusaival is árasztotta magából a népmesévé nemesedett történelmet.” Az *Erdély kövei* címében emlékeztethetett Ruskinra (*Velence kövei*), de a rajzok, a román és magyar falusi templomok, a szász patrícus házak Kós vallo-mását közvetítették a három nép testvériségéről. S az újrakezdés szükségét sugallták: csak azért sem győzhet a Mindegy.

1923-ban tanulmányt írt Kós Károly Ruskinról, Morrisról, nagy gondolati ösztönzőiről, s az Ashbee alapította iparművészeti céhről (*Guild of Handicraft*). Nem történelmi igénnyel, inkább felhívásként. Pedig tudta, hogy Erdélynek nincsen se Ruskinja, se Morrisra, se Ashbee-je, s különösen nincsenek gazdag polgárai, akik súlyos pénzeket áldoznának kommunisztikus ipari célokra, munkáslakótelepekre és iskolákra. Mindenkinél jobban tudta: a maga keserves tapasztalataiból. „De tudok még egyet — írta tanulmánya befejezésében —, szükségünk van a művészi munkára, mint ahogy szükségünk van a kultúra más termékeire is. És mert szükségünk van rá: meg kell teremtenünk. A múltunk megvan, a népünk él és él még népünk művészete is. Már csak egy Ruskinra, Morrisra és Ashbee-re van szükségünk és talán akad egy-két névtelen (vagy akár neves) emberünk is, akinek tőkéjén kívül lelkiismerete is van.” Bizodalma talán túlságos is volt, de mégis igazolódott. Ha másképpen is; mint Ashbee-nak, valamit lehetett csinálni. Nagypénzű emberek nem jelentkeztek, de Erdély a maga Ruskinját, Morrisát, Ashbee-jét csakugyan megszülte — már Kós Károlyban —, s voltak lelkiismeretes emberek, többnyire kispénzűek, akik a művészi könyvre előlegezték bizalmukat. Így teremtheti meg Kós Károly az *Erdélyi Szépmíves Céh*et.

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH

A terve már megvan: szép könyvet kiadni Erdélyben, s a szép könyv nemcsak üzlet, de nagyszerű kulturális eszköz lehet. „Ha ki tudnánk adni — írja Áprily Lajosnak — súlyos merített papíron, szép erős betűkkel, illusztrálva a székely balladákat ... 250 példány ebből a kiadásból hozna annyit, hogy ezer népszerű könyvet lehetne belőle kikapni — ingyen, amit szét lehetne osztani, vagy olcsón eladni mind egy cseppig.” S egyúttal már szervez is. Kéri barátját, ha teheti és kedve van hozzá, a mellékelt íven gyűjtson hat előfizetőt. A pénz befektetné jó nehéz papirosba és betűbe meg nyomdai anyagokba. „Hátha kinővesztenék belőle egy művészi nyomdát lassan-lassan. Csak az időm és erőm bírná.”

S bírta erővel és idővel. 1924. január 14-én írta Áprilynak a levelet, s még abban az esztendőben megalakult a Szépmíves Céh.

A cég megszervezésénél többen is tevékenykedtek (Paál Árpád, Nyíró József, Zágoni István, Kádár Imre, Ligeti Ernő), de az idea Kós Károlyé volt, neki volt hitele a nyomdánál — tehermentes háza volt Sztánán —, s ő merete vállalni a tervek megvalósítását.

A számítása helyesnek bizonyult. 250 könyvamatőr előfizető bizalmára kalkulált, s ehelyett az első szóra 320-an jelentkeztek. S csakugyan megjelentették olcsón a könyveket, s küldtek ingyen példányokat a nagyobb könyvtáraknak. A Céh fennállása alatt (1924—44) mintegy 160 könyvet jelentetett meg. Többek között Áprily, Reményik, Tompa László, Bartalis János, Kuncz Aladár, Tabéry Géza, Molter Károly, Tamási Áron, Nyíró József és Asztalos István könyveit.

Vita a cég kiadáspolitikájával többször volt, de biztos, hogy létrehozása, fenntartása az egyik legnagyobb művelődéstörténeti tett volt. A romániai magyar irodalom szempontjából életfontosságú. Addig minden könyvkiadási vállalkozás elbukott — a konzervatív Minervát kivéve —, akárcsak a folyóirat-kezdeményezések. Az írók maguk gyűjtötték az előfizetőket, vagy lányok teremtették elő a nyomdai költséget, honorárium jóformán nem volt, a könyvek silány köntösben jelentek meg. A Szépmíves Céh szép könyveket adott, honoráriumot fizetett, az íráshoz kedvező feltételeket teremtett; a harmincas években néhányan már írásaik tiszteletdíjából is megélhettek. A pusztá adatok is beszédesek: eleinte 7-800 példányban jelent meg az erdélyi könyv, később voltak művek, amelyek 50 000 példányszámban találtak olvasóra.

A Szépmíves Céh a maga kiadói munkájában a valóságra alapozott. Haladó, demokrata szemléletet igyekezett érvényesíteni. Közvetlen irodalmi fórum nem lehetett, de szerepe az erdélyi magyar szépirodalom építésében talán még eredményesebb és elhatárolóbb volt, mint a *Pásztortűz* vagy az *Ellenzék* irodalmi mellékleté. A *Pásztortűz* a konzerválásnak volt a hű munkása, az *Ellenzék* mellékletét az európaiság jegyében szerkesztette Kuncz Aladár, enyhe transzilván árnyalással. Más polgári folyóirat a cég indulása idején nem volt, a *Magyar Szó*, a *Tavaszi*, a *Zord Idő* már nem élt, a *Keleti Újság* melléklete, a *Napkelet* már megszűnt s az Új Génusz, a *Periszkóp* még nem indult, s amúgy is rövid életűnek bizonyult. Így a Szépmíves Céh indulásának különös jelentősége volt. A vidéki irodalom részben a cég segítségével válik erdélyi irodalomná.

ERDÉLYI HELIKON

A cég, mikor eléggé megerősödött, vállalta a Marosvécsen megalakult írói munkaközösség, a *Helikon* folyóiratának a kiadását is. Biztosította az anyagi alapot, s adta a felelős szerkesztőt és a technikai szerkesztőt. Az *Erdélyi Helikont* Bánffy Miklós és Kós Károly irányításával szerkesztette Kovács László. A Kuncz Aladár által fogalmazott elvek: a tiszta irodalom, az európaiság és a transzilvánizmus jegyében.

16 esztendőn keresztül jelent meg a folyóirat. Legkövetkezetesebben Kós Károly igyekezett benne érvényt szerezni az erdélyiségnek. Kivánta: erdélyi lapban Erdély legyen. Nem leszállást jelentett ez a „világfigyelő tetőről”, de felismerést: erdélyi lapnak Erdélyben van a missziója. Ezért hozta a *Helikon* következetesen a román írások fordításait, s a szász irodalom szemléljét. Erdélyi íráson nem regionalizmust értett Kós Károly. Az erdélyi magyar irodalmat az egyetemes magyar irodalom részének tudta. „A maga lábán megálló és a maga útján járó erdélyi magyar írás európai mértéke és teljessége” volt előtte a cél. Az irodalmat szolgálatnak tekintette. Az írótól az igaz kimondását várta.

BARABÁS MIKLÓS CÉH

Az *Erdélyi Helikon* 1928-ban indult. A könyvkiadóval, az írói közösséggel és a folyóirattal az erdélyi magyar irodalom életkeretei nagyjából kialakultak, s 1926-tól folyamatosan megjelent a szocialista igényű *Korunk* is. A magyar képzőművészet

azonban változatlanul siralmas állapotban volt. Az impériumváltás idején alig volt Erdélyben képzőművészeti élet, Nagybánya kihálófélben volt, a fiatalok elmentek. Az Erdélyben maradók szétszóródva dolgoztak, művészeti folyóirat nem volt, kiállítóhelyiség sem, ösztöndíjat semmilyen, sehova sem kaptak, az iskolákban művészettörténetet nem tanítottak. Olyan szerveztlenség volt, hogy még a magyar művészek címjegyzékét sem sikerült összeállítani. Kós Károly a képzőművészetben is segíteni akart: Szolnay Sándorral létrehozta a Barabás Miklós Céhét (1930). Kitűnő művészek indulnak, mint Nagy Imre, Szervátiusz Jenő és Gy. Szabó Béla — s nincs kiállítási terem? Maga készíti el a Képzőművészeti Szalon tervét. Ahogy elkészítette a Kamara Színház tervét is. Barátságból, az éjszaka csendjében. Szelídített varjú nézte a munkáját.

AZ IRODALOM ÚTJÁN

A politikus Kós Károlyról a néplap, a *Vasárnap* kapcsán szóltunk utoljára. Politikai elképzeléseit akkortájt kezdte az irodalomba s a grafikába átmenteni. Négyesztendei politikai szervező munka és keserű tusakodások után be kellett látnia, „hogy a dolgozó nép koldusszegény pártjának tiszta eszközökkel nem lehet kilátása a győzelemre”. Az aktív politikától abban a reményben vonul vissza 1924-ben, hogy eredeti munkaterületén, építő-szervező tevékenységével is szolgálhatja népét. A politikai csetepaték, a kicsinyes civódások fölött átnyúlva eredményesebben végezheti a nagy tennivalókat. Eredményesen is végezte. A politikai mezőről lelépő Kós Károly az irodalomban találta meg gondolatai hirdetésének az egyik leg-hatékonyabb eszközét.

Írásai ugyanazt sugározzák, amit épületei és rajzai. A nép múltjához és természetéhez illő otthon teremtésének az igényét.

Majd 40 éves volt, mikor első novellája megjelent, eleinte szinte restellte is, hogy építész létére írásra „vetemedett”. Jobb szeretett volna megmaradni építésznek, „vonalban, színben, kőben, fában dolgozó napszámosnak”. De ha a történelem tette is íróvá, az írói hajlam korábban sem hiányzott belőle. Irodalmi vonatkozású elgondolásait azonban előbb megrajzolta, s csak azután írt a rajzokhoz kísérőszöveget. Első grafikai-irodalmi műve is így született.

Kéziratos önéletrajzában elmondja a fogantatását. A zebegényi templom és az óbudai parókia nagy építési munkálatai közben, 1908-ban azzal áltatta magát, hogy fáradt, pihenésképp megjeleníti grafikusan az évek óta magában hordott balladás regét. Még egyetemista korában, 1906 nyarán, egyik székelyföldi, Küküllő menti barangolásából igyekezett hazafelé. Erdőszentkirályon ült fel a Balázsfalva felé dőcögő vicinálisra, hogy majd átszálljon a Brassó—Budapest között járó személyvonatra. Az ócska kupében 15-20 ember lehetett; részes aratásból hazatérő székelyek. A pislogó mennyezeti petróleumlámpa világánál csendesesen kuporogtak, többnyire aludtak. Maga is fáradt volt, a kerekek ütemes kattogására el-elbóbiskolt. Félálmból neszelt fel valami vibráló hangra. A szakasz mélyében valaki egész halkán énekelt: egy asszony.

*„Nem szoktam, nem szoktam hajnalban felkelni,
Piros hajnal előtt a patakra menni,
A patakra menni, véres ruhát mosni,
Könnyemmel áztatni, jajszóval sulykolni.”*

A dalt nem ismerte, majd csak Kodály Zoltán jegyezte le Gyergyóban. Az asszony végigénekelte a balladát, aztán elhallgatott. S meghalt a szakaszban minden emberi hang. Aludt mindenki; Kós Károly is. De a dallam idegeiben maradt, hatására készítette el még azon a télen a 8 illusztrált székely ballada másolatát tartalmazó kéziratot könyvecskéjéért. S két esztendővel később, 1908 nyarán rajzolt képekben kezdte megfogalmazni az *Atila királrról Éneket*. A szöveget később írta hozzá. A 8 oldal képhez 12 rajzolva írt szövegoldalt.

Későbbi írásai is rokon mód születtek, krónikás egyszerűséggel, balladás tömörséggel. Mintha először mindent megrajzolt volna. Az írásnak is, mint az épületeknek, a tartóoszlopait, a gerendáit ácsolhatta meg legelőbb, aztán húzhatta fel a falakat. Nem „szabályos” regények, nem „szabályos” novellák írására törekedett, függetlenül magától minden műfajbéli korlától.

A *Varjú-nemzetség* voltaképp a szülőföld, az otthonteremtés könyve. A kalotaszegi világot írja meg benne, a hegyeket, az erdőket, az életért tusakodó embereket és magát, a maga kettős építkezését — ahogy Varró János megfigyelte —, a sztánai fészekrakást, és a romániai magyar nemzeti berendezkedés eposzát. A történelmi keretet a szűkség hozta. *Budai Nagy Antal históriáját*, a magyarok és románok közös küzdelmét „emlékezésül és emlékeztetőül” jegyezte föl, „azzal az erős hittel, hogy el fog jönni az idő, amikor fellobban és akkor lángolni fognak a hegyek körös-körül és a faluk népei felserkennek mindenfelé és felmarkolják a Kolozsmonostornál kezükből kivert fegyvert és győzelmes harcra sorakoznak fel 500 esztendőnek előtte megalázott igazságukért”.

A *Varjú-nemzetség* is, a *Budai Nagy Antal* is az élethit vallomása. Harminc esztendő alatt hat fejedelem váltja egymást? Árulják, kínálják a becsületet, adják, veszik Erdélyt? A föld marad, megtartja a rajta élő népeket. A Varjúk, az Iliák újra felépítik az ellenség által lerombolt házat és a Base Annák újra szülik az életet. A havas alatt időtlen idők óta dalolnak és mindig dalolni fognak, és győzni fog az igazság. Talán csak az annyira más stílusú Szabó Pálnál volt ennyire erős az élet hite; ő rajzolta ilyen lebírhatatlannak a Király-hágón inneni népet, Bihar parasztságát.

Budai Nagy Antallal, az 1437-es kelyhes népforradalommal Sípos Domokos egyik írásában találkozott Kós Károly, 1926 körül. Akkor fogant meg lelkében a nagy kelet-közép-európai téma — cseh husziták eszméi termékenyítették a magyar és román felkelőket. Nagyon fontosnak tartotta a témát, s a regény megírása után színpadra is vitte.

A mondanivaló időszerűségén túl azért is, hogy a romániai magyar dráma ügyét előbbre mozdítsa. Bármilyen különös, a magyar ballada hazájában a magyar dráma elakadt, még az idők kezdetén. A kísérletek Tamási Áron drámai jelentkezéséig inkább csak a pesti színműírás különböző változatainak voltak a vidékies visszhangjai; még nyelvükben is szintelenek. Kós Károly úgy vélte: a színház nem lehet pusztán szórakoztató vállalat, éppúgy, mint az irodalomnak, missziója van: a magyar nyelv és művelődés iskolája kell hogy legyen. Hogy a néző úgy érezhesse benne magát, mint a hívő a templomban, úrvacsoraosztáskor, az új búzazsenge ünnepén. Tamási remekeit köszöntve ezért próbálkozott Budai Nagy Antal históriájának a színrevitelével.

A darab nyugodt, tiszta szerkezetét, erőteljes nyelvét dicsérte az értő kritika, néhányan még a *Bánk bán*hoz is hasonlították a nyers szókimondás dolgában. Aztán levetette színpadról a klerikális elfogultság és a néptől való félelem. Erkölcsi tanulása azonban érvényes maradt: bármilyen kétségbeejtő is a történelmi helyzet: az igaz vezető nem hagyhatja el népét. Sem a győzelemben, sem a pusztulásban.

Ez volt Kós Károly elve; e szerint élt.

„ÉN VOLTAM A MOZGÁS...”

Kós Károlynál senki sem tett többet a romániai magyarságért. Az ébresztéstől kezdve mindenütt ott volt. Az erdélyi magyar irodalom minden területén dolgozott, tervező, szervező, szerkesztő- és író munkásként. S nemcsak a „kezdés ünnepi érdeme” az övé. Évtizedeken keresztül küzdött, hadakozott igaz ügyekért. Vállalta a köznapok munkáját is, az alapozástól kezdve mindaddig, amíg az irodalom építésének szellemi és anyagi egésze kizárólagosan az erdélyi magyar társadalom munkakeretébe tartozott. Az 1930-as években például titkára volt a román Pen Club magyar alosztályának, elnöke a Barabás Miklós Céhnek. A Magyar Népközösség kul-

turális osztályának munkatársa volt, az Erdélyi Szépmíves Céhnek igazgatója, az Erdélyi Helikonnak felelős szerkesztője, s fő gondnoka volt az erdélyi református egyházkerületnek. Járt a lóháton a hegyek közt megbújó apró falvakat, a szórvány gyülekezeteket is: vigyázott a harangok szavára.

Joggal mondhatta volna magáról, amit Molter Károly találóan írt róla: „Én voltam a mozgás.” Nem mondta; nagy tetteiről ma is inkább kicsinyítő szerénységgel beszél, mintha nem is cselekedett volna semmi különösebbet. Pedig még a harmincas évek fiataljainak az útra indításában is nagy szerepe volt. Megírja Mikó Imre: az Ady költészetét a hazafiatlanság vádjától mentő Makkai Sándor, a paraszti demokratizmust hirdető Paál Árpád, a magyar—román megbékélésen dolgozó Krenner Miklós, a jakobinus Szentimrei Jenő és a szocialista Antal Márk mellett Kós Károly volt a nagy ébresztő és gondolkodásra serkentő. Jött ócska gumiköpenyében Sztánáról, sárosan, ázottan, kifújta magát, s beszélt. A népművészetről, a huszitizmusról, az erdélyi irodalomról, a kalotaszegi köztársaság elvetélt tervéről és a napi dolgokról; lázakat gyújtón és nyugalomra intőn. Hallgatói között ama idők java ifjúsága ült, az *Erdélyi Fiatalok*: Balázs Ferenc, Jancsó Béla, Jancsó Elemér, Demeter János, Kovács György, Kovács József, Kiss Jenő, László Gyula, Mikó Imre, Szabédi László, Tompa Miklós, Venczel József. Ma már ők is túl vannak a hatvanon, többjükről csak múlt időben szólhat az emlékezet. Valamikor, első ifjúságukban mind-mind kaptak valamit Kós Károlytól: a *Varjú-nemzetségből*, a *Budai Nagy Antal*ból történelmet tanultak, a *Kalotaszegből* népszerűtetet, a *Szépmíves Céh* kiadványaiból könyvművészetet, s az *Erdélyi Helikomból* a szerkesztés tudományát.

JELKÉP ÉS PÉLDA

Az intézmények, amelyeket alkotott, a múlt idővel, a változó világban átalakulhattak vagy eltűnhettek, az álompaloták, amelyeket valósággá kezdett építeni, összeroskadhattak, a nagy „népvándorlás”, amelyben élünk, sok, szívéhez kedves értéket elsodorhatott; életének cselekvő ideje is lezáródhatott. De emberi példáját a jövőendő századok sem haloványíthatják el. Számadásra kész szívvel állhat a legnagyobb bíró: az idő elé.

Mindent megtett, amit megtehetett.

Hűségese maradt egykori álmaihoz.

Köszönettel, szeretettel emeljük hozzá szívünket, Kiss Jenő versbeli vallomását a magunk hiteként is idézve:

...lett volna-é, mi volt itt — nélkülöd?
Megérted, ím, amit csak kevesek:
a neved fénylőn elszakadt tetőled
s jelképpé, fogalomná lényegült,
súlyom-fejed minden szilaj merészség
címerpajzsává, biztatni a gyengét,
s még bátrabb tette birni az erőset,
de sose mások ellen, bajszitóként,
hanem mindig testvérként másokért!
Kalaplevéve nézünk fel Reád most,
amint ott állsz az évek ormain,
toronyrakók és kódex-másolók
szellem utóda, szívós és konok;
minden szavad — kódex betűkkel írva —
a hűség és szolgálat igéje,
tőled tanultuk őket egykoron mi,
és megtanulni most is kötelesség.
Követni őket most is KÖTELESSÉG!